

Keywords: *cross-engolpion, Old Ruthenian time, Kamyanets-Podilskiy, Polish market square, archaeological research, excavation.*

И.А.Старенький, П.А.Нечитайло

Крест-энколпион первой половины XIII в. из Каменца-Подольского

Исследуется находка креста-энколпионы во время раскопок в центральной части Старого города Каменца-Подольского на площади Польский рынок в раскопе №3 (квадрат Б7, глубина – 0,3-0,5 м от дневной отметки в комплексе османской кофейни последней трети XVII в.). Крест относится к типу VII.1.1 по классификации А. А. Песковой и Г. В. Корзухиной, датируется древнерусским временем – первой половиной XIII в. Его особенностью является зеркальное изображение славянских надписей сакрального смысла и оберегового характера. Установлено, что энколпионы этого типа достаточно многочисленные, имеют много аналогий (подобные найдены в Бакоте, Жванце, Лясковцах, Удриевцах, Калюсе). В Каменце-Подольском такой энколпион обнаружен впервые.

Ключевые слова: *крест-энколпион, древнерусское время, Каменец-Подольский, площадь Польский рынок, археологические исследования, раскоп.*

Одержано 8 вересня 2017 року

УДК 393.05(477.43)

В.В.Щегельський

Професійна графотафія як складова сучасної поминальної обрядовості подолян

У статті досліджено прояви сучасної некрополістики етнорегіону України Поділля. Запропоновано авторське визначення одного з об'єктів поховальних пам'яток, позначене лексемою “графотафія”, яка зберігає невербальну інформацію про прижиттєву професійну зайнятість людини.

Ключові слова: *Поділля, похоронний обряд, надгробна плита, намогильні посвяти, епітафія, графотафія.*

Традиція пошанування померлих властива усім культурним народам. За уявленнями подолян, які мають багатовікову традицію, душа померлого постійно відвідує місце поховання, що пояснює віру в посмертний перехід

людської душі в інший стан існування, тобто відбувається зміна локусів. Наприклад, в одній із епітафій, записаній у Ярмолинецькому р-ні Хмельницької обл., читаємо: “Зупинись, прохожий, І згадай мій прах. Я уже вдома, А ти ще в гостях”, що “передає поширене серед народу переконання про життя людини на Землі як тимчасове, передбачаючи неодмінне повернення “додому” [2, с. 12]. Зі слів респондента Л. І. Щегельської, “коли хоронять покійного, то усі померлі виходять до воріт, щоб його зустріти” [3]. У цей час відбувається єднання локусів – світу мертвих і світу живих. На Вінниччині (с. Мар’янівка Хмельницького р-ну) “похоронну процесію перестривають місцеві жителі (так звана похоронна перепустка), які проживають на шляху провадження померлої людини (кладуть стільчик, лавку, накриту рушником із хлібом), і через молитву просять її передати вітання своїм покійним родичам, які вийдуть назустріч” [4]. Водночас душі померлих бачать, як близькі віддали їм останню шану: оздобили могилу, дбають про її збереження тощо. Відзначимо, що догляд за місцями поховання є сферою моральної культури та честі нащадків. Забуття про померлих і місць їх поховання не може не хвилювати тих, хто думає про майбутнє українського суспільства, про відродження нашого духу. З інформаційних інтернет-джерел ми дізнаємося, що давнє китайське мистецтво і наука фен-шуй першочергово служили не живим, а мертвим, і від того, яке місце для поховання померлого родича обере сім’я, залежатиме їхній подальший добробут. Послуговуючись відомим терміном, зазначимо, що “український” фен-шуй базується на домінантах господарності, християнської моралі та народної педагогіки. Ствердним тут виступає принцип збереження контакту двох світів, який забезпечить спокійне та заможне життя живих, збереже та передасть нащадкам цінності родинних відносин.

Намогильний пам’ятник – це останній дарунок дорогій людині. До нього приходять рідні з квітами, поминальною свічкою, щоби на місці захоронення висловити свою скорботу спогадами й молитвами, які зберігають родинну неперервність між поколіннями. Тому кладовище (і його вигляд) стає для дослідника джерелом розуміння суспільної (і релігійної) свідомості та системи символів культури не лише тих років, коли жили поховані там люди, але й часу життя їх наступників. Надгробні пам’ятники, зокрема написи та зображення на них відбивають різні реалії повсякденного життя, так або інакше пов’язані з людиною: її соціальне положення, основну діяльність, професію, захоплення, досягнення на службовому, громадському й інших теренах, наявність родичів та ін.

Починаючи з 90-х років ХХ ст., працівники навчально-наукової лабораторії етнології Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка цілеспрямовано досліджують планову тему “Народна культура Поділля у контексті національного відродження України”. Свого часу в роботу введено вивчення української некрополістики, а саме – надгробних написів-епітафій. За результатами етнопошуків опубліковано перший випуск матеріалів лабораторії “Народні намогильні написи-посвяти з Поділля” [2], де

подано зібрані на проміжному етапі, погруповані й паспортизовані автентичні тексти намогильних написів-посвят, що набули популярності в новочасній поминальній родинно-звичаєвій обрядовості Поділля та сусідніх етнорегіонах. Обстеження охопило майже півтора сотні населених пунктів Тернопільської, Хмельницької, Вінницької, Чернівецької та інших областей.

Намогильні написи-посвяти мають кілька підстав вважатися народними, хоча їх першопочатки, без сумніву, є авторськими, індивідуальними. З іншого боку, за текстами епітафій не закріплене ім'я їхнього творця. Це міг бути будь-хто з рідних або ж іноді вони замовляли текст намогильної посвяти у знайомих поетів. Із намогильного напису можна дізнатися й про те, хто покоїться під кам'яним склепінням за професійною зайнятістю покійного, а це – вчителі, студенти, лікарі, військові, прості трудівники. У таких епітафіях “наголошується на тому, що кожен сумлінно працював усе своє життя, віддав усі свої сили та уміння праці і не дбав про особисті інтереси” [2, с. 8], наприклад: “Не зазвучить у школі рідний голос, не зігріє учнів осяйна посмішка, не звеселить серця колег доброта Ваша і щирість. Скоїлося лихо і нема вороття, але в нашій пам'яті Ви назавжди залишитися веселою, люблячою, життєрадісною, щасливою ...” (Хмельниччина). Або ж: “Важкий шлях пройшла ця жінка – від санітарки до лікаря, боролася з епідеміями небезпечних хвороб. Згадайте велику трудівницю, яка поспішала робити добро. Ваша пам'ять зменшить біль нашої втрати” (Хмельниччина). Визначальною рисою їхньої прижиттєвої діяльності є безмежна самовідданість професійній справі, що доостанку віддається людям. Тому в пам'яті живих особливо ревно зберігається про них глибока заслужена шана.

У 2015 р. учасники етнологічної експедиції Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, продовжили роботу над вищезазначеною проблематикою, а також виокремили вивчення сучасних проявів меморіальної практики подолян, яка ввійшла та міцно закріпилася у побуті. Увагу зосереджено на виготовленні надгробних плит із нанесенням на них невербальної інформації про прижиттєву професійну зайнятість, уподобання та захоплення померлого. Це зумовило появу нової лексеми – графотафія (ми послуговуємося традиційним використанням тлумачення з грецької мови: *grarfo* – пишу, креслю, дряпаю, зображаю; *tafos* – могила, поховання). За змістовим наповненням графотафії у класифікації виокремлено такі підгрупи: 1) професійні, які чітко характеризують приналежність до роду занять; 2) уподобання, захоплення – повідомляють про зайнятість, унаочнену зображенням знаряддя праці; 3) символічні маркери, що відповідають загальноприйнятій знаковій системі, та інформують про професійну орієнтацію. Часто можна зустріти графотафії-символи, які відображають дорогу душі до раю (голуб (душа) і дорога, яка підіймається у небо), зламане дерево (береза – жіноче поховання та дуб – чоловіче), зображення лика святих як приналежність до віросповідання чи життя земне у вірі (Матір Божа, Ісуса). Отже, графотафія – це спосіб стисло і красиво розповісти про людину, передати історію її життя

за допомогою тематично-сюжетних графічних зображень на намогильному пам'ятнику.

Результати польових етнодосліджень, здійснених на території етнорегіону Поділля, уможливили визначення приблизного часу постання графотафій, а саме – 80-ті роки ХХ ст. (на Поділлі надгробки встановлюють через рік після поховання, тому до дати смерті, зазначеної на пам'ятнику, додається один календарний рік).

На сьогодні існує два способи нанесення ритуального зображення та символіки на пам'ятниках – це ручне гравіювання і механічний спосіб за допомогою спеціального комп'ютерного обладнання. Проте, як зазначають фахівці, глибина нанесення малюнка при ручному гравіюванні значно більша, ніж при її нанесенні за допомогою комп'ютерної техніки, через це термін збереження якості зображення збільшується, хоча замовники надають перевагу комп'ютерному оформленню через дешевизну, точність копії оригіналу відображення та скорочення терміну виконання роботи.

Час активного поширення графотафій припадає на перше десятиріччя ХХІ ст. і пов'язаний із впровадженням у процес виготовлення надгробних плит сучасного інструментарію обробки та оздоблення природних матеріалів, таких як граніт, лабрадорит, мармур тощо. Згадувані природні ресурси можна полірувати, досягаючи зовсім гладкої та красивої поверхні. Нагадаємо, що це імпортовані породи каменю, які на території Поділля не залягають, або ж їх поклади незначні і через свою твердість при обробці вимагають застосування спеціального механічного устаткування. Тесовий вапняк, який видобувають в етнорегіоні хоча й придатний до ручної обробки, про що свідчать кам'яні хрести, а також намогильна меморіальна архітектура та скульптура тощо, проте не забезпечує в роботі ідеально гладкої поверхні, необхідної для нанесення на неї графотафії.

Авторство графотафії може бути з'ясовано через наявність у родині фото-відбитків, із яких було виготовлено графічні копії на обраному матеріалі, або ж це результат художнього втілення майстром творчого задуму рідних. Отже, графотафії, виконані способом ручного гравіювання, є творчістю особи, яка її виконує, або ж заслугою майстра комп'ютерних технологій, який творив сюжетний монтаж. Відповідно, всі зображення на кам'яних стелах є унікальними і неповторними. Зазначимо, що загальною специфічною властивістю графотафії є смислова конкретизація, що прив'язує, адресує її певній особі. З часом графотафії, набуваючи популярності, стають надбанням громадського вираження і частково повторюються у сюжетній тематиці (невербальна варіантність твору).

Досліджуючи образність сюжету, зображуваного на кам'яній стелі об'єкта, важко встановити, хто був його прижиттєвим творцем чи хто, а це здебільшого колектив, у якому працювала людина, сформував її, як професійну особистість. Психологічно графотафія сприймається як трансмісія символіки образу від індивідуального до колективного, коли професійне життя, захоплення людини

характеризують найактивніший період життя і сприймається через призму суспільної користі. Намогильне графічне зображення допомагає пізнати людину через творчу складову її професійної діяльності. Саме людська уява, інтерпретуючи, доповнює і наповнює первинний графотафний образ новим сприйняттям і тлумаченням. Складається враження, ніби покійна людина знову готова сісти за кермо свого автомобіля, трактора чи комбайна і бути корисною громаді. З іншого боку, непізнаний світ, куди переходить людська душа у народному баченні, є відображенням земного, тому графотафія є своєрідним листом-нагадуванням від рідних душі про земне її життя і чим би, за їхніми побажаннями, вона б займалася і там, у потойбіччі. Адже “одвічна безперервність людського буття осмислюється народним уявленням про човникове мігрування душі, як це впливає з намогильного напису: “Молимо Бога і сподіваємось, що він не залишить ваші душі без уваги. Вони заслуговують, щоб бути втіленими знову” (Хмельниччина). Графотафна інформація, увібравши найрізноманітніші прояви людського світорозуміння, налаштовує певні внутрішні духовні зв’язки на взаємне спілкування між мертвими і живими.

Важливим прийомом, яким користуються майстри-оформлювачі для підсилення емоційного сприйняття зорового образу, є поєднання вербальної інформації (епітафії) із невербальною (графотафія), що, доповнюючи одна одну, водночас виступають як окремі самостійні інформативні частини.

Зосередження уваги на деталізації уявного образу саме через присутність предметних складників (музичний інструмент, рушниця, наковальня, книга, перо, мольберт тощо), використання професійних символічних кодів (скрипичний ключ, “Гипократова **чаша**”, знак донора), які дають орієнтир-підказку на прижиттєве захоплення померлого – музикант, мисливець, коваль, художник та ін. Професійна зайнятість виявляється через використання локалізації, яка відображена в географічно-просторових межах – кар’єр, поле, ліс, відповідно приналежністю професії – шофер, тракторист, комбайнер, лісівник та ін. Звертаючи увагу на професійну символіку, зазначимо, що виконане гравіювання на пам’ятниках акцентує увагу на соціальному статусі, виді діяльності покійної людини, характеристиці особистих якостей.

На сьогодні виконано етапну збирацьку роботу з тематичним спрямуванням щодо поширення сучасної поминальної родинно-звичаєвої обрядовості Поділля, а саме – невербальної інформації про прижиттєву професійну зайнятість – графотафії, що з’явилися більш як чверть століття тому.

Регіональний підхід у вивченні етнічного побутування краю дає можливість зосередити науково-збирацьку роботу на місцевих виявах традиційної духовної та матеріальної культури з подальшою проєкцією її на загальноукраїнський ґрунт.

Отже, новизна дослідження полягає у введенні в науковий обіг терміну “графотафія”, а їх збір, фіксування, упорядкування, систематизація та класифікація уможливають створення етнорегіональної локальної бази, що забезпе-

чить вивчення некрополістики заявленої проблеми на всеукраїнському компаративному рівні.

Список використаних джерел та літератури

1. Нечволод Л.І. Сучасний словник іншомовних слів. Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2011. 768 с.
2. Матеріали навчально-наукової лабораторії етнології Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету / упоряд.: Т. І. Колотило, Н. Д. Коваленко, В. В. Щегельський. Кам'янець-Подільський: Медобори, 2001. Вип. 1: Народні намогильні написи-посвяти з Поділля. 256 с.
3. Зап. 26. 02. 2011 р. Щегельський Валерій Васильович від Щегельської Людмили Іванівни, 1949 р.н., освіта середня, молодша медсестра, українка, в м. Кам'янець-Подільський Хмельницької обл.
4. Зап. 12.08. 2013 р. Щегельський Валерій Васильович від Шеремети Наталії Петрівни, 1969 р.н., освіта вища, викладач Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, українка, в с. Мар'янівка Хмельницького р-ну Вінницької обл.

Valeryi Shchegelsky

Professional grafotaph as part of the memorial ceremonies of the Podillians

In the article the demonstration of modern necropolis studying of ethnological region of Podillia is researched. The author's definition of one of the burial objects, denoted by the lexeme "grafotaph", which keeps nonverbal information about the while alive professional engagement of a person, is suggested.

Keywords: Podillia, funeral ceremony, tombstone, graveside dedications, epitaph, grafotaph.

В.В.Щегельский

Профессиональная графотафия как составляющая современной поминальной обрядности подолян

В статье исследованы проявления современной некрополистики этно-региона Украины Подолье. Предложено авторское определение одного из объектов погребальных памятников, обозначенное лексемой "графотафия", которая сохраняет невербальную информацию о прижизненной профессиональной занятости человека.

Ключевые слова: Подолье, похоронный обряд, надгробная плита, намогильные посвящения, эпитафия, графотафия.

Одержано 1 вересня 2017 року